

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ВИЩОЇ ОСВІТИ

ЛАЗАРЄВА ВАЛЕНТИНА ТИМОФІЇВНА

УДК 1:316.6:821.161.2(091)“18”

**СОЦІОТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ
ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі соціальних проблем вищої освіти та виховання студентської молоді Інституту вищої освіти НАПН України.

Науковий керівник – доктор філософських наук, професор
Недюха Микола Петрович,
Інститут права імені князя Володимира Великого
Міжрегіональної академії управління персоналом,
завідувач кафедри історії та теорії держави і
права.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Козловець Микола Адамович,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри філософії;

кандидат філософських наук, доцент
Осадча Лариса Василівна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
доцент кафедри культурології.

Захист відбудеться «29» вересня 2015 р. о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.456.01 в Інституті вищої освіти НАПН України за адресою: 01014, м. Київ, вул. Бастіонна, 9, дев'ятий поверх, зала засідань.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України за адресою : 01014, м. Київ, вул. Бастіонна, 9.

Автореферат розісланий «28» серпня 2015 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

М.В. Гриценко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Зі здобуттям Україною державної незалежності проблема соціотворчого потенціалу щоразу набуває все більшої значущості, привертаючи до себе увагу багатьох науковців. Такий стан речей є цілком закономірним. Саме шляхом осмислення і світоглядного синтезу складових соціотворчого потенціалу формуються цивілізаційні, ментальні та соціокультурні основи українського народу. У цьому контексті проблему соціотворення у різних формах намагалися осмислити попередники сучасних науковців – зокрема, М. Драгоманов, М. Костомаров, М. Максимович, І. Франко, Т. Шевченко та інші.

Особлива роль у дослідженні соціотворчого потенціалу українського народу належить П. Кулішу (1819 – 1897). Будучи людиною енциклопедичних знань і широких світоглядних обріїв, він намагався системно підходити до осмислення процесу соціотворення, до особливостей і закономірностей генезису українського народу. У зв'язку з цим істотне значення він приділяв дослідженню української історії, культури, мови, науки, освіти. П. Куліш прийшов до усвідомлення, що віддзеркалення українського культурно-цивілізаційного феномена є основою категорії «національне». Позиціонуючи себе представником «світоглядного реалізму», він ставив перспективи розвитку українського суспільства в корелятивну залежність з конкретно-історичними можливостями.

П. Куліш прийшов до висновку, що творення ефективної етнонаціональної спільноти можливе лише на основі реалізації соціотворчого потенціалу народу, формування національної самосвідомості, функціонального піднесення мови, поширення освіти, відродження культури, зміцнення історичної пам'яті. Розв'язання проблем соціотворення він пов'язував з еволюційним і ненасильницьким розвитком. Окреслені аспекти й фактори з часом не лише не втратили актуальності, а й набули ще більшого світоглядного та інтерпретаційного резонансу.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена, *по-перше*, внеском П. Куліша у розвиток філософських засад формування соціотворчої думки в Україні у другій половині XIX ст.; *по-друге*, важливістю осмислення соціотворчого процесу в Україні; *по-третє*, поліаспектним змістом соціотворчого потенціалу філософських поглядів П. Куліша та їх місцем у формуванні й розвитку світоглядного ідентитету українства; *по-четверте*, потребою наукового осмислення спадщини П. Куліша з позицій сьогодення та її використання на рівні суспільної практики.

Ступінь наукової розробки проблеми. Теоретичну основу дослідження утворюють праці класичної спадщини соціально-філософської думки зарубіжних філософів – зокрема, М. Вольтера, Г. Гегеля, Й. Гердера, Д. Дідро, Ш. Монтеск'є, Платона, Б. Спінози, Ж. Ж. Руссо та ін., а також російських та

українських мислителів – М. Гоголя, М. Костомарова, А. Потебні, Г. Сковороди, Д. Чижевського, Т. Шевченка, В. Шурата, П. Юркевича.

Істотне теоретико-методологічне значення мають дослідження соціотворчого потенціалу сучасних українських філософів та істориків – В. Андрущенко, О. Апанович, В. Баранівського, Л. Бевзенка, М. Бойка, М. Бойченка, С. Гелея, В. Горобця, В. Горського, Л. Губерського, І. Добронравової, С. Квіта, О. Князевій, М. Козловця, О. Копиленка, В. Коцура, В. Кременя, В. Крисаченка, М. Лукашевича, А. Мельника, М. Михальченка, І. Надольного, М. Недюхи, Л. Осадчої, С. Плохія, З. Самчука, В. Смолія, В. Степанкова, М. Степика, В. Ткаченка, Т. Чухліба та інших.

Особливий напрям утворює теоретико-концептуальний доробок як сучасників П. Куліша, так і вчених наступних поколінь – М. Драгоманова, М. Костомарова, М. Максимовича, І. Франка, Т. Шевченка та їх послідовників – насамперед Б. Грінченка та М. Грушевського, які зробили соціокультурні перспективи українського народу епіцентром своїх теоретичних пошуків і громадянської позиції.

Важливу роль у дослідженні світоглядних пріоритетів П. Куліша відіграють праці М. Зерова, С. Єфремова, В. Петрова, М. Хвильового, В. Шурата. Всебічний аналіз різних аспектів творчості митця з проблем соціотворення стали предметом досліджень Д. Донцова, Д. Дорошенка, О. Дорошкевича, Б. Лепкого, Є. Маланюка, О. Оглоблина, С. Томашівського, Д. Чижевського. Вивченню проблеми історичної пам'яті в творчості П. Куліша присвячено праці Б. Лепкого. Переконаливою аргументацією щодо висвітлення П. Кулішем ролі християнства в генезисі українства позначені теоретичні розвідки Д. Чижевського.

На сучасному етапі соціотворчий потенціал філософських поглядів П. Куліша став предметом численних досліджень С. Гелея, О. Копиленка, Є. Нахліка. Та попри акцентовану увагу, яка приділяється зазначеному аспекту, недостатньо розробленими залишаються чимало важливих проблем, котрі потребують нагального і ретельного наукового аналізу. Зокрема, недостатньо виразним у вітчизняній філософській думці залишається аспект філософської аргументації П. Куліша щодо конкретно-історичних можливостей і трансісторичних перспектив українського суспільства. Також на периферії уваги все ще перебуває віддзеркалення П. Кулішем особливостей і закономірностей українського соціокультурного феномена, місії і покликання українського цивілізаційного фактора.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, дослідницькими темами. Дисертаційне дослідження виконане у відділі соціальних проблем вищої освіти і виховання студентської молоді Інституту вищої освіти НАПН України в рамках науково-дослідної теми «Вища освіта як фактор подолання ціннісного розколу в Україні» (державна реєстрація № 0112U002215).

Мета дослідження полягає в окресленні соціотворчого потенціалу

філософських поглядів П. Куліша з точки зору можливостей використання цього теоретико-концептуального доробку в суспільній практиці сучасної України.

Досягнення зазначеної мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- проаналізувати передумови формування і особливості розвитку світогляду П. Куліша;
- узагальнити ідейно-тематичні пріоритети світоглядної парадигми П. Куліша;
- виявити особливості й закономірності розвитку українського народу у філософії П. Куліша;
- окреслити змістовні параметри, якими П. Куліш наділяв етнос як культурно-цивілізаційний феномен;
- систематизувати квінтесенцію філософських поглядів П. Куліша щодо реалізації соціокультурного потенціалу українського суспільства у контексті як конкретно-історичних можливостей, так і трансісторичних перспектив.

Об'єктом дисертаційного дослідження є філософські погляди П. Куліша.

Предметом дослідження є формування соціотворчого потенціалу філософських поглядів П. Куліша.

Теоретико-методологічна основа дослідження визначається підходом, який базується на принципах об'єктивності й цілісності, а також на комплексі загальнофілософських, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, що дозволило забезпечити обґрунтованість і достовірність наукових результатів. Зокрема, в роботі застосовано: діалектичний метод, завдяки якому автор отримав можливість представити предмет дослідження в його істотних соціальних взаємозв'язках і залежностях; метод системного аналізу дозволив виявити й обґрунтувати системні компоненти досліджуваного предмета; порівняльний метод забезпечив здійснення компаративного аналізу специфіки соціотворчого потенціалу в Україні та провідних країнах світу; історичний метод надав можливість предметно дослідити історичні закономірності, тенденції і особливості становлення соціотворчого потенціалу; структурно-функціональний метод створив необхідні передумови для аналізу складної архітектури соціотворчого потенціалу та його функціонального покликання; герменевтичний метод забезпечив проникнення у внутрішню сутність соціотворчого потенціалу, надав можливість збагнути його специфіку і особливості вияву на різних етапах розвитку; на основі аналітико-прогностичного методу зроблено обґрунтовані висновки і узагальнення, прогноз розвитку соціотворчого потенціалу.

Наукова новизна здійсненого дослідження полягає в окресленні соціотворчого потенціалу філософських поглядів П. Куліша з точки зору можливостей використання цього теоретико-концептуального доробку в суспільній практиці сучасної України.

Новизна розкривається в таких наукових положеннях, **що виносяться на захист**:

Уперше:

– систематизовано соціокультурний потенціал філософських поглядів П. Куліша, що створює можливості для коректного й ефективного використання цього світоглядного ресурсу в суспільній практиці сучасної України.

Уточнено:

– змістовні параметри етносу як культурно-цивілізаційного феномену, який, згідно з аргументацією П. Куліша, постає поліаспектним чинником з такими атрибутивними ознаками: а) відродження історичної пам'яті про Україну і український народ; б) розвиток української мови й культури; в) збереження національних звичаїв і традицій; г) утвердження почуття національної самосвідомості; д) поповнення духовного арсеналу народу культурними досягненнями світової цивілізації.

Поглиблено:

– філософські, політичні, історичні, культурологічні передумови, які вплинули на формування і розвиток світогляду П. Куліша, а саме: його навчання, праці європейських та українських мислителів, співпраця з Кирило-Мефодіївським товариством, робота в археографічній комісії, участь в українофільському та громадському русі, антиукраїнський характер Валуєвського циркуляру та Емського указу;

– зміст ідейно-тематичних пріоритетів світоглядної парадигми П. Куліша, репрезентованих як єдність багатоманітності п'яти буттєво-екзистенційних факторів: історії, мови, освіти, культури, світогляду. Істотною ідейною константою філософських поглядів П. Куліша є ідея хутора, яка символізувала природовідповідність та ідентичність українців, а також стабільність, спадкоємність і впорядкованість.

Набули подальшого розвитку:

– особливості осмислення генезису українського народу у філософії П. Куліша, яка була підпорядкована осмисленню особливості розвитку українського народу в контексті його історії, мови, культури, ментальності й духовності. Реалізація цих завдань сприяла самоусвідомленню й відстоюванню українських інтересів у широкому буттєвому діапазоні.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані як світоглядно-методологічний засновок при подальшому дослідженні даної проблеми у філософії та історичній науці – зокрема, при підготовці навчальних посібників, підручників, у викладанні навчальних курсів, підготовці кадрів для освітньої сфери. Основні положення та висновки підлягають застосуванню у процесі досліджень філософії П. Куліша щодо розвитку освітньо-наукової та культурної діяльності українського суспільства в контексті конкретно-історичних можливостей і трансісторичних перспектив; віддзеркалення українського культурно-цивілізаційного феномену у творчості П. Куліша як основи і засобу ідентифікації категорії «національне», осмислення особливостей розвитку

українського народу у філософії П. Куліша тощо. Висновки й положення дослідження можуть бути використані під час використання досвіду минулого у сучасній соціотворчій життєдіяльності.

Результати дослідження придатні для застосування в якості світоглядно-методологічних орієнтирів при дослідженні даної проблеми у сфері як філософії, так і історичної науки. Практичне значення отриманих результатів виявляється у їх використанні в навчально-виховному процесі у вищій школі, при підготовці нормативних курсів та спецкурсів, підручників і навчальних посібників із соціальної філософії, філософії історії, освіти, мовознавства, культурології, соціології та політології.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійної дослідницької роботи, в якій висвітлені власні ідеї та розробки автора. Автореферат і опубліковані наукові статті, в яких викладено основні положення дисертаційного дослідження, виконані дисертантом самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження доповідалися на засіданнях відділу історико-правових та теоретико-методологічних проблем українознавства ННДІУВІ МОіН України та відділу соціальних проблем вищої освіти і виховання студентської молоді Інституту вищої освіти НАПН України, а також під час наукових конференцій, а саме: «Українознавство – наука самопізнання українського народу» (Київ, 2001), «Україна: від самобутності до соборності» (Київ, 2008), «Політичний простір України: регіональні виміри» (до 70-річчя І. Ф. Кураса) (Київ, 2009); «Культура і суспільство XXI століття: духовні, культурологічні, соціальні виміри» (Київ, 2010); «Духовні цінності українського народу у світлі співпраці суспільствознавства і богослов'я» – «20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього» (Київ, 2011), «Особистість, суспільство, держава: розуміння свободи і відповідальності» (Київ, 2012); «Управління процесом кадрового забезпечення інноваційного розвитку вищих навчальних закладів України» (Буча, Київ, 2012); «Романовские чтения – 9» (Могилев, Республіка Беларусь, 2012); «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (Одеса, 2013).

Публікації. Положення, висновки і рекомендації, сформульовані у дисертації, викладено автором у чотирнадцяти публікаціях – зокрема, у шести одноосібних статтях у наукових фахових виданнях з філософських наук, в одній – у закордонному науковому виданні, у семи матеріалах і тезах конференцій.

Структура та обсяг дисертації визначаються специфікою предмету, логікою розкриття проблеми, а також метою і завданням дисертаційного дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку першоджерел та використаної літератури.

Загальний обсяг дисертації становить 205 сторінок: основний текст – 175 сторінок, список використаних джерел – 307 позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, здійснено огляд стану і напрямів її розробки, визначено мету, завдання, об'єкт та предмет дисертаційного дослідження, висвітлено положення, котрі визначають наукову новизну роботи, практичну цінність отриманих результатів, ступінь їхньої апробації, визначено структуру та обсяг дисертації.

Перший розділ – «Теоретико-методологічні основи дослідження соціотворчого потенціалу філософських поглядів П. Куліша» – присвячено систематизації теоретико-методологічних особливостей соціально-філософського оперування світоглядним доробком П. Куліша.

Підрозділ 1.1. «Теоретичні підходи до дослідження соціотворчого потенціалу філософських поглядів П. Куліша» висвітлює становлення філософських підходів П. Куліша щодо поліаспектної проблематики соціотворчого потенціалу.

Важливими джерелами дисертаційного дослідження є праці українських істориків та письменників – зокрема, М. Драгоманова, М. Костомарова, М. Максимовича, І. Франка, Т. Шевченка та інших. Аспект історії українського народу доби козаччини порушувався М. Костомаровим. М. Максимович акцентував увагу на першому історичному творі П. Куліша, виданому українською мовою, який популяризував правдиві знання про Україну і український народ. Т. Шевченко визнавав першість П. Куліша у висвітленні цілісного образу України.

Однією з перших спроб дослідити особливості розвитку українського народу в творах П. Куліша стала студія Б. Грінченко. М. Грушевський високо оцінював науковий доробок митця щодо висвітлення витоків козацтва як специфічного українського явища. Одночасно він вказував на звужене висвітлення П. Кулішем питань української історії та невизнання козацтва як історичного феномену.

Подальші спроби осмислення філософських поглядів П. Куліша належать М. Зеруву, С. Єфремову, В. Петрову, М. Хвильовому, В. Шурату.

В епіцентрі уваги Д. Донцова, Д. Дорошенка, О. Дорошкевича, Б. Лепкого, Є. Маланюка, О. Оглобина, С. Томашівського, Д. Чижевського та ін. були проблеми історичної пам'яті, наповнення духовного арсеналу етносу культурними надбаннями попередніх поколінь тощо. Важливе значення мають роботи періоду незалежності України. Тут варто зауважити праці С. Гелея, О. Копиленка, Є. Нахліка.

Водночас варто визнати, що попри значущість і гостроту використання соціотворчого потенціалу філософських поглядів П. Куліша з позицій сьогодення, багатьом важливим аспектам приділена недостатня увага.

Підрозділ 1.2. «Методологічні підходи до дослідження соціотворчого потенціалу філософських поглядів П. Куліша» висвітлює важливість застосування загальнонаукових принципів історизму, об'єктивності, системності, а також єдності пізнання й самопізнання, принципів зведення індивідуального до соціального, соціального до класового, класового до матеріального, які дозволили виявити соціально значущі мотиви, причини та підстави появи тих чи інших поглядів, ідей і суджень, простежити шлях їх становлення і розвитку, з'ясувати соціотворчий потенціал філософських поглядів П. Куліша в цілому. Застосування комплексного методу, єдності теорії і практики, логіко-історичного дослідження, дало можливість системно підійти до виявлення соціотворчого потенціалу філософських поглядів П. Куліша. Емпіричний метод дав можливість «звірити» ідеї митця з розвитком об'єктивної реальності, процесом соціальних змін. Синергетика як метод дослідження сприяв розгляду поглядів П. Куліша як процесу самоорганізації. Методологія біографістики дозволила розглянути постать мислителя як історичну особу в її різноманітних зв'язках із суспільством, а процес соціотворення – з обставинами життя.

Другий розділ – «Самопізнання та самоствердження українського народу як провідна тема філософських поглядів П. Куліша» присвячено виразненню передумов формування та розвитку світогляду П. Куліша, ідейних констант у світоглядній парадигмі митця та осмисленню особливостей розвитку українського народу у його філософії.

Підрозділ 2.1. «Передумови формування і розвитку світогляду П. Куліша» аналізує філософські, історичні, політичні та культурологічні чинники, які мали вплив на формування та розвиток світогляду П. Куліша, а саме: його навчання – гімназія, університет; праці європейських та українських мислителів: Г. Гегеля, Й. Гердера, Платона, Ж. Ж. Руссо, Б. Спінози, Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Юркевича та ін.; робота в археографічній комісії; співпраця з Кирило-Мефодіївським товариством; поїздки до Німеччини, Бельгії, Італії, Швейцарії; участь в українофільському та громадському русі; антиукраїнський характер Валуєвського циркуляру (1863) та Емського акту (1876); події польського повстання (1863–1864). Порівняння П. Кулішем соціально-економічних здобутків країн Європи та України постало вирішальним підґрунтям для розуміння актуальних проблем соціотворення.

Підрозділ 2.2. «Ідейні пріоритети світоглядної парадигми П. Куліша» окреслює ідейно-концептуальні пріоритети і преференції П. Куліша: а саме: 1. Витоки української історії від дохристиянських часів. 2. Соціально-філософські основи суспільства беруть початок від пори Київської Русі, яка вирізнялася звичаєвим правом, високою культурою, духовністю й утвердженням християнства, правонаступником якої став український народ. 3. Подальший розвиток відбувся, коли українці були у складі Литви, повільніший розвиток

тривав, коли український народ був складовою частиною Польщі. 4. Найбільший розквіт ідея державності набула в добу Козаччини. Через півтора століття цей еволюційний шлях був перерваний. 5. Козаки є окремою соціальною групою, яка мала самобутній спосіб існування, користувалася особливими правами, привілеями, що, на думку П. Куліша, призвело до втрати ними своєї ролі щодо захисту національних інтересів українців, зокрема, оборони кордонів і православної віри. 6. Традиції української державності знайшли продовження в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. П. Куліш підтримав ідею України, але займав ліберальну позицію і головну увагу звернув на освітньо-науковий і культурний розвиток народу, який, на його думку, мав слугувати самопізнанню й самоствердженню українського народу в колі інших народів, зокрема російського. 7. Інтелігенція не повинна займатися політикою, натомість їй слід витратити свій потенціал на культурницьку працю як основу і стратегічний ресурс формування українського суспільства. 8. Необізнаність народу щодо себе, своєї історії і потенціалу розвитку призводить до рабства. 9. Якщо українці не будуть мати своєї політики, то вони позбавлять себе майбутнього. 10. У слов'янському світі Україні належить духовна першість, яка спонукає до збереження національної самобутності.

Підрозділ 2.3. «Осмислення особливостей розвитку українського народу у філософії П. Куліша» виявляє, що авторський образ «малої» України репрезентовано в понятті «хутір» із його особливим духовним світом та засобами розв'язання соціальних проблем. На переконання П. Куліша, український народ лише тоді матиме власний перспективний шлях у світовій історії, коли досягне пріоритет вільного буття, рідної мови, самобутньої культури – іншими словами, свого багатого соціотворчого потенціалу. П. Куліш був послідовним репрезентантом концептуального підходу, відповідно до якого сім'я і її добробут є запорукою високоморального існування суспільства.

За П. Кулішем, відродження історичної пам'яті слугує формуванню свідомості українського народу, мова постає найважливішою передумовою повноцінного розвитку українського етносу, а культура – головним чинником національної єдності.

Різномпланова творчість П. Куліша була підпорядкована філософському осмисленню цілісної картини України як культурно-цивілізаційного феномену, особливостей і закономірностей генезису її народу, історії, мови, культури, ментальності й духовності.

Третій розділ – «Теоретико-гносеологічні можливості використання соціотворчого потенціалу філософських поглядів П. Куліша в освітньо-науковій та культурній діяльності» зосереджено увагу на проблемних аспектах, які визначають спрямованість і потребу наукового осмислення спадщини П. Куліша з позицій сьогодення та її використання в культурно-освітній і науковій діяльності.

Підрозділ 3.1. «Віддзеркалення українського цивілізаційного

феномена в творчості П. Куліша як основа і засіб ідентифікації категорії «національне» обґрунтовує тезу, відповідно до якої український культурно-цивілізаційний феномен у творчості П. Куліша постає онтологічною основою і засобом ідентифікації категорії «національне». При цьому етнос співвідноситься з розвитком української мови й культури, збереженням національних звичаїв і традицій, утвердженням почуття національної свідомості, наповненням духовного арсеналу етносу культурними надбаннями попередніх поколінь, намаганням зміцнити історичну пам'ять про Україну та її народ. П. Куліш відрекомендував національну свідомість основою індивідуальної самосвідомості й самоствердження українства в цілому.

Підрозділ 3.2. «Філософські погляди П. Куліша щодо розвитку освітньо-наукової та культурної діяльності українського суспільства в контексті конкретно-історичних можливостей і перспектив» систематизує філософські погляди П. Куліша щодо розвитку в освітньо-науковій та культурній діяльності українського суспільства в контексті конкретно-історичних можливостей і перспектив. З'ясовано, що істотне значення мислитель надавав захисту культурних цінностей, особливо права на рідну мову, зокрема запровадженню освіти українською мовою, виданню різної літератури – історичної, науково-популярної, художньої тощо, газет, журналів, перекладу світової літератури, книг з богослужіння. П. Куліш не втомлювався акцентувати увагу на необхідності підвищення загального культурного рівня населення та відродження духовності й виховання на прикладі християнської моралі, оскільки вважав, що в основі формування світогляду українського народу лежить усвідомлення ним власної гідності, повноцінності й самодостатності.

ВИСНОВКИ

Сутність розв'язаної наукової проблеми полягає в окресленні соціотворчого потенціалу філософських поглядів П. Куліша з точки зору можливостей використання цього теоретико-концептуального доробку в суспільній практиці сучасної України. Результати дисертаційного дослідження конкретизуються у таких положеннях:

1. На формування і розвиток світогляду П. Куліша мали вплив як внутрішньо-екзистенційні, так і зовнішні чинники. Його погляди формувалися під час навчання, знайомства з народною творчістю, козацькими думами і літописами, співпраці з Кирило-Мефодіївським товариством, роботи в археографічній комісії, участі у громадському русі, ознайомлення з працями європейських і українських мислителів, поїздок країнами Західної Європи.

Попри природну й закономірну еволюцію світоглядних пріоритетів П. Куліша, доводиться констатувати деяку суперечливість його світоглядних акцентів. Цей аспект додатково ускладнюється характерним для Куліша

складним і почасти ірраціональним симбіозом релігійних, позитивістських, просвітницьких уявлень, поєднаних із романтичними.

2. Ідейно-тематичними пріоритетами світоглядної парадигми П. Куліша є взята в єдності багатоманітність п'яти буттєво-екзистенційних факторів: історії, мови, освіти, культури, світогляду. П. Куліш виразно ідентифікував рідний народ – як український, рідну країну – як Україну. Про це свідчать назви його творів: «Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького» та незакінчений – «Книга о ділах народу українського і славного війська козацького Запорозького», який вперше оприлюднено автором для широкого загалу. Первісне державне утворення України П. Куліш пов'язував з Київською Руссю. У «Зазивному листі до української інтелігенції» мислитель скоригував вживання назви «Україна», прив'язавши її до пізніших часів – епохи після Руїни. Він зазначив, що на письмі вона мала назву Малоросія, а на рівні усної традиції масової свідомості – Україна.

Істотною ідейною константою філософських поглядів П. Куліша є ідея хутора, яка символізувала природовідповідність та ідентичність українців, а також стабільність, спадкоємність і впорядкованість. Мислитель обґрунтував пріоритет самоврядування, завдяки якому, на його думку, на хуторі зберігається самобутність і хліборобський уклад життя. Він обстоював пріоритет свободи і прав людини як необхідної передумови розвитку і поширенню освіти, мови, культури і наукових знань. Він дотримувався думки, що саме хутір, який уособлює окремішній духовний світ українського народу і втілює той своєрідний шлях, завдяки якому Україна прийде в Європу, зберігши при цьому свою національну культуру й самобутність. Обґрунтовуючи ідею хутора, П. Куліш апелює до українського хлібороба, який за своєю природою – господар і тонкий знавець хліборобської справи. Раціональне ведення господарства може бути лише індивідуальним, а індивідуалізм є феноменальним атрибутом українського народу.

На думку П. Куліша, становлення й розвиток особистості може здійснюватись насамперед і в основному на релігійній основі, яка слугує пізнанню сенсу життя, формуванню виразної життєвої позиції. Він акцентував увагу на «природному», «нефарисейському» вихованні особистості, яке спирається на євангельські заповіді. Національна церква у його творчості постає уособленням буття українського народу, невід'ємною ознакою культури й самосвідомості. Вона підпорядкована практичній реалізації національних інтересів і духовних потреб. Церква – важлива і безальтернативна складова духовно-культурного розвитку. Видання Святого Письма українською мовою – шлях до соборної, незалежної України.

3. У філософії П. Куліша осмислені особливості й закономірності генезису українського народу. Серед багатьох науково-дослідницьких спрямувань, які аналізувалися митцем, одне з найважливіших місць посідало пізнання минулого й сучасного українського народу, реконструкція масової свідомості як

віддзеркалення душі народу, етнічної психології, повсякденного життя. П. Куліш розкрив багатоманітний образ козацької України XVII століття, в межах якої козаки-запорожці були переконливими виразниками української національної свідомості. Він змалював їхній загальний психотип у категоріях добра й щирості, скромності й вірності у коханні, мрійливості, закоханості у волю й рідну землю. Погляди митця щодо вирішення соціальних питань зазнавали корекції під впливом хутірської ідеї як осередку самобутності українського народу. Філософія П. Куліша була підпорядкована осмисленню особливості розвитку українського народу в контексті його історії, мови, культури, ментальності й духовності. Реалізація цих завдань сприяла самоусвідомленню й відстоюванню українських інтересів у широкому буттєвому діапазоні.

Філософський доробок П. Куліша містить чимало конструктивних ідей, які в умовах державної незалежності України є вкрай актуальними, оскільки збагачують сьогодення важливим і повчальним філософсько-історичним досвідом.

Враховуючи світоглядний рівень життєдіяльності П. Куліша та спираючись на системний аналіз його філософських поглядів, зокрема соціотворчого потенціалу, вбачається доцільним вивчення творчості П. Куліша у навчальних курсах «Соціальна філософія та філософія історії», «Історія України», «Історія української культури».

При дослідженні соціотворчого потенціалу філософських поглядів П. Куліша особливої уваги потребує структура його концептуальних ідей, які стосуються самопізнання та самоствердження українського народу.

4. Віддзеркаленням українського культурно-цивілізаційного феномена в творчості П. Куліша, первинною основою і засобом ідентифікації категорії «національне» є етнос, який постає поліаспектним чинником, окресленим змістовними параметрами в межах: а) відродження історичної пам'яті про Україну і український народ; б) розвитку української мови й культури; в) збереження національних звичаїв і традицій; г) утвердження почуття національної самосвідомості; д) поповнення духовного арсеналу народу культурними досягненнями світової цивілізації.

5. Квінтесенція філософських поглядів П. Куліша щодо реалізації соціокультурного потенціалу українського суспільства в контексті як конкретно-історичних можливостей, так і трансісторичних перспектив, полягає в таких пріоритетах і преференціях:

а) подвижницькій культурній праці, де основна увага акцентується на розвитку мови як духовного чинника формування українського етносу;

б) виданні навчальної літератури: підручників, енциклопедій, які містять знання про Україну та українців, їхню національну і культурну самобутність;

в) відкритті друкарень, виданні художньої літератури, періодичних видань з метою поширення знань про Україну і український народ;

г) перекладах як формі доступу до загальнолюдських культурно-цивілізаційних надбань;

д) систематизації фольклорно-історіографічного, етнографічного та словникового матеріалу задля увиразнення окремішності української мови, культури і загалом життєдіяльності.

П. Куліш був свідомий, що інтелігенції належить визначальна місія у формуванні свідомості українського народу. Він алармізував проблему формування української національної еліти як із представників русифікованих та полонізованих еліт, так і з інших соціальних верств шляхом цілеспрямованого виховання національного духу та державницького мислення.

П. Куліш наголошував на вирішальному значенні високоосвічених людей. Він вважав, що творче засвоєння українським народом вершинних здобутків світової культури допоможе відстояти не лише мовну й культурну самобутність, а й увійти до когорти найбільш розвинених народів.

П. Куліш висунув ідею «двоєдиної Русі». В цій концептуальній побудові Росії належав політичний провід, а Україні – духовний, зі збереженні за нею національної самобутності. Таке об'єднання на той час П. Куліш вважав неминучим і справедливим, позаяк українці ще не готові створити власну державу з причин відсутності достатнього прошарку політизованої еліти, яка мислить державними, а не вузькоєгоїстичними категоріями.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Лазарева В. Т. Внесок П. Куліша у розвиток українознавчої думки XIX / Валентина Лазарева // Українознавство. – 2009. – № 3. – С. 91–95.
2. Лазарева В. Т. Державницько-правові ідеї в творчості П. Куліша як складова українознавства / Валентина Лазарева // Українознавство. – 2012. – Номер 1 (42). – С. 65–69.
3. Лазарева В. Т. Культурна діяльність Пантелеймона Куліша / Валентина Лазарева // Українознавство. – 2013. – Номер 1 (46). – С. 113–115.
4. Лазарева В. Державотворчі погляди П. Куліша як об'єкт наукового дослідження / Валентина Лазарева // Українознавство. – 2013. – Номер 2 (47). – С. 62–66.
5. Лазарева В. Т. Питання духовного світу українців у художній візії П. Куліша / В. Т. Лазарева // Україна – культура матеріальна і духовна: Збірник наукових праць НДІУ (ювілейний). – Т. XIV. – К. : Українське агентство інформації по друку «Рада», 2007. – С. 318–322.
6. Лазарева В. Т. Проблеми освіти і виховання в концептуальній візії П. Куліша / В. Т. Лазарева // Україна – освіта: Збірник наукових праць ННДІУВІ: Двадцятиріччю Інституту українознавства присвячується. – Т. XXVIII. – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2011. – С. 107–111.

Стаття у закордонному науковому виданні:

7. Лазарева В. Т. Світоглядні константи і змінні вектори Пантелеймона Куліша / Валентина Лазарева // Научный вестник Украинского исторического клуба. – Т. XVI. – М., 2010. – С. 151–158.

Статті в інших наукових виданнях, матеріали доповідей:

8. Лазарева В. Т. Ранні твори П. Куліша як джерело етнонаціональної, соборної єдності українства [Текст] / В. Т. Лазарева // Україна від самотності – до соборності : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 90-річчю від дня заснування Національної академії наук України, м. Київ, 22–23 травня 2008 р. – К. : ДАКККіМ, 2009. – С. 70–73.

9. Лазарева В. Т. Теоретико-методологічні проблеми розвитку культури в доробку Пантелеймона Куліша [Текст] / В. Т. Лазарева // Культура і суспільство XXI ст.: духовні, культурологічні, соціальні виміри : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 27–28 травня 2010 р. – К. : ДАКККіМ, 2010. – С. 73–76.

10. Лазарева В. Т. Регіональні особливості українських земель у творчості П. Куліша та їх значення для сьогодення [Текст] / В. Т. Лазарева // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (підсерія «Курасівські читання»). – К., 2010. – Вип. 44. – С. 433–436.

11. Лазарева В. Т. Особливості генези державницько-правових поглядів П. Куліша : досвід та уроки для сьогодення [Текст] / В. Т. Лазарева // 20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього : Збірка тез доповідей XI науково-практичної конференції, м. Київ, 19 травня 2011 р. – К. : ВНЗ Національна академія управління, 2011. – С. 40–42.

12. Лазарева В. Т. Проблеми свободи і відповідальності у творчості П. Куліша та їх значення для сьогодення [Текст] / В. Т. Лазарева // Особистість, суспільство, держава: розуміння свободи і відповідальності : Збірка тез доповідей XII науково-практичної конференції, м. Київ, 17 травня 2012 р., – К. : ВНЗ Національна академія управління, 2012. – С. 117–120.

13. Лазарева В. Т. На шляху кадрового забезпечення в роздумах Пантелеймона Куліша [Текст] / В. Т. Лазарева // Проблеми освіти. Науковий збірник / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. – К., 2012. – № 77. – С. 115–118.

14. Лазарева В. Т. Історичний вимір буття українського народу в творчості П. Куліша [Текст] / В. Т. Лазарева // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та регіональний виміри : Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції, м. Одеса, 26–27 квітня 2013 р. – Одеса : «ВМВ», 2013. – С. 159–163.

АНОТАЦІЇ

Лазарєва В. Т. Соціотворчий потенціал філософських поглядів Пантелеймона Куліша. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук зі спеціальності 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Інститут вищої освіти Національної академії педагогічних наук України. – Київ, 2015.

У дисертації окреслено соціотворчий потенціал філософських поглядів П. Куліша з точки зору можливостей використання цього теоретико-концептуального доробку в суспільній практиці сучасної України. Проаналізовано передумови формування і особливості розвитку світогляду П. Куліша. Узагальнено ідейно-тематичні пріоритети світоглядної парадигми П. Куліша. Виявлено особливості й закономірності розвитку українського народу у філософії П. Куліша. Окреслено змістовні параметри, якими П. Куліш наділяв етнос як культурно-цивілізаційний феномен. Систематизовано квінтесенцію філософських поглядів П. Куліша щодо реалізації соціокультурного потенціалу українського суспільства у контексті як конкретно-історичних можливостей, так і трансісторичних перспектив.

Філософський доробок П. Куліша містить чимало конструктивних ідей, які в умовах державної незалежності України є вкрай актуальними, оскільки збагачують сьогодення важливим і повчальним філософсько-історичним досвідом. При дослідженні соціотворчого потенціалу філософських поглядів П. Куліша особливої уваги потребує структура його концептуальних ідей, які стосуються самопізнання та самоствердження українського народу.

Ключові слова: філософські погляди П. Куліша, соціотворчий потенціал, особливості й закономірності, культура, мова, етнос, український народ.

Лазарева В. Т. Социотворческий потенциал философских взглядов Пантелеймона Кулиша. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории. – Институт высшего образования Национальной академии педагогических наук Украины. – Киев, 2015.

В диссертации очерчен социотворческий потенциал философских взглядов П. Кулиша с точки зрения возможностей использования этого теоретико-концептуального наследия в общественной практике современной Украины.

Проанализированы предпосылки формирования и особенности развития мировоззрения П. Кулиша. Сделан обзор идейно-тематических приоритетов мировоззренческой парадигмы П. Кулиша. Проиллюстрировано, что существенной идейной константой философских взглядов П. Кулиша является идея хутора, которая символизирует природосоответствие и идентичность украинцев, а также стабильность, преемственность и упорядоченность.

Выявлены особенности и закономерности развития украинского народа сквозь призму философии П. Кулиша, которая была подчинена осмыслению особенностей развития украинского народа в контексте его истории, языка, культуры, ментальности и духовности. Реализация этих задач способствовала самосознанию и отстаиванию украинских интересов в широком бытийном диапазоне.

Определены содержательные параметры, которыми П. Кулиш наделял этнос как культурно-цивилизационный феномен, представляющим полиаспектным фактором, очерченным содержательными параметрами в пределах: а) возрождение исторической памяти об Украине и её народе; б) развитие украинского языка и культуры; в) сохранение национальных традиций и обычаев; г) утверждение национального самосознания; д) пополнение духовного арсенала украинского народа культурными достижениями мировой цивилизации.

Систематизирована квинтэссенция философских взглядов П. Кулиша в отношении реализации социокультурного потенциала украинского общества в контексте как конкретно-исторических возможностей, так и трансисторических перспектив.

П. Кулиш понимал, что интеллигенции принадлежит определяющая миссия в формировании сознания украинского народа. Он алармизировал проблему формирования украинской национальной элиты как из представителей русифицированных и полонизированных элит, так и из других социальных слоев путем целенаправленного воспитания национального духа и государственного мышления.

Философ отмечал о решающем значении высокообразованных людей и считал, что творческое усвоение украинским народом вершинных достижений мировой культуры поможет отстоять не только языковую и культурную самобытность, но и войти в число наиболее развитых народов.

Украинский мыслитель выдвинул идею «двуединой Руси». В этом концептуальном построении России принадлежало политическое руководство, а Украине духовное с сохранением за ней национальной самобытности. Такое объединение в то время П. Кулиш считал неизбежным и справедливым, поскольку украинцы еще не были готовы создать собственное государство по причине отсутствия достаточного слоя политизированной элиты, мыслящей государственными, а не узкоэгоистическими категориями.

Взгляды философа по решению социальных вопросов испытывали коррекции под влиянием хуторской идеи как ячейки самобытности украинского народа. Философия П. Кулиша была подчинена осмыслению особенности развития украинского народа в контексте его истории, языка, культуры, ментальности и духовности. Реализация этих задач способствовала самосознанию и отстаиванию украинских интересов в широком бытийном диапазоне.

Философское наследие П. Кулиша содержит немало конструктивных идей, которые в условиях государственной независимости Украины являются крайне актуальными, поскольку обогащают настоящее важным и поучительным философско-историческим опытом. При исследовании социотворческого потенциала философских взглядов П. Кулиша особого внимания требует структура его концептуальных идей, касающихся самопознания и самоутверждения украинского народа.

Ключевые слова: философские взгляды П. Кулиша, социотворческий потенциал, особенности и закономерности, культура, язык, этнос, украинский народ.

Lazareva V. T The socio-creative potential of Panteleimon Kulish philosophical views. – Manuscript.

Dissertation for the degree of candidate of philosophical sciences, in specialty 09.00.03 – social philosophy and philosophy of history. – Institute of Higher Education of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine. – Kiev, 2015.

The socio-creative potential of Panteleimon Kulish philosophical views is considered from the point of view of the ability to use this theory-conceptual work in the modern Ukraine social practice. The formation prerequisites and the evolution peculiarities of the P. Kulish outlook are analyzed. The idea-thematic priorities of outlook paradigm of the P. Kulish are summarized. The peculiarities and regularities of Ukrainian people evolution in the P. Kulish's philosophy are revealed. Meaningful parameters by which P. Kulish defined the folk as culture-civilizational phenomenon are circumscribed. The P. Kulish philosophic views quintessence of Ukrainian society socio-cultural potential realization in the context of concrete historical abilities, as well as trans-historical perspectives, is systematized.

The P. Kulish philosophic work has many constructive ideas, which, in the time of Ukrainian independence are absolutely urgent, because they enrich the contemporaneity with important and instructive philosophy-historical experience. During the P. Kulish philosophic views socio-creational potential exploration, the structure of his conceptual ideas related to Ukrainian nation self-cognition and self-consolidation is especially important.

Keywords: P. Kulish philosophic views, socio-creative potential, peculiarities and regularities, culture, language, folk, Ukrainian people.